

פתח דבר

הדרך אל מסגד שיח' זאיד בן סולטאן אאל נהיאן באבו דאבי, אחד הגדולים והמפוארים בעולם, עוברת בשביל מקורה וממוזג בשם 'נתיב הסובלנות'. לא ניתן לעקוף את השביל, שקירותיו עטורים בסיסמאות על האסלאם כדת של שלום, דו-קיום וקבלת האחר ובצילומים של מפגשים בין-דתיים שהתקיימו בחסות ממשלת איחוד האמירויות. הנתיב שנחנך בנובמבר 2020 מסמל בחירה אסטרטגית שקיבלה הנהגת המדינה הקטנה והעשירה – להפוך לנושא הדגל של אסלאם מתון ופלורליסטי. החלטה זו הביאה בין השאר להכרזה הדרמטית שהדהימה את הקהילה הבינלאומית ב-13 באוגוסט 2020, על חתימת הסכם שלום בין איחוד האמירויות לישראל תחת כותרת הגג 'הסכמי אברהם'. אברהם הוא האב המשותף של היהודים והמוסלמים. אחד האימאמים הפופולריים והכריזמטיים במסגד שיח' זאיד היה השיח' וסים יוסוף. הירדני הצעיר (יליד 1981), שהיגר לאמירויות ב-2012 והתאזרח שם כעבור שנתיים, הפך ליקיר המשטר ולמליץ יושר נלהב שלו. הוא הרבה להופיע בטלוויזיה המקומית וניהל חשבון טוויטר עם יותר ממיליון חצי עוקבים. בדרשותיו הוא דיבר בלהט נגד רדיקליזם כמו גם נגד אתאיזם. קל יותר לקרוא לאחרים לנהוג בסובלנות ובפתיחות מאשר לנהוג כך בביתך; המקרה של יוסוף הוא דוגמה לכך. התנצחויות בינו לבין אימאמים אחרים במדינה ברשתות החברתיות הביאו בפברואר 2020 לעזיבתו את מסגד שיח' זאיד ולמינויו כאימאם במסגד אחר באבו דאבי – מסגד השיח' סולטאן בן זאיד הראשון – אף הוא גדול ומפואר, גם אם 'נתיב סובלנות' אינו מוליך אליו.

עד החתימה על הסכמי אברהם היה וסים יוסוף מבקר תקיף של ישראל, הציונות והיהודים. הוא תיאר את היהודים כאויבי נצח של האסלאם, כמי שניסו להתנקש בחיי הנביא מוחמד ואחרים לכל אסון וצרה שפקדו את העולם המוסלמי, והתייחס לישראל כאל מדינה בלתי לגיטימית. מייד לאחר הכרזת השלום הפך יוסוף, כנאמנו של המשטר, לתומך נלהב בשלום. כמו אנשי דת אחרים באמירויות הוא הדחף את המסרים הפייסניים של ההנהגה, שלפיהם ההסכם מתחייב על פי האסלאם. הוא הסביר מדוע ההסכם מוצדק מבחינה הלכתית, שהרי ההלכה מטילה על השליט חובה לדאוג לביטחונם של נתיניו, ותקף בחריפות את מבקריו בקרב אנשי 'האחים המוסלמים'. הוא תיאר את האסלאם כדת של שלום הקוראת לשלום ומטיפה לשלום כחובה דתית, וטען בלהט כי פעילי האסלאם הפוליטי, שהביאו את אסון 'האביב הערבי', גרמו לאסלאם נזק רב יותר משגרמה לו ישראל.

הסרטונים של וסים יוסוף בזכות הסכמי אברהם זכו לתהודה רחבה, ובין השאר הופצו בעמוד הפייסבוק של משרד החוץ הישראלי בשפה הערבית. מתנגדי השלום באמירויות ומחוצה להן

תקפו את יוסוף על צביעותו, כפי שזו השתקפה לדעתם במהפך המהיר שחל בעמדותיו. הם תיארו את ההסכם כחווה בלתי לגיטימי וכבגידה באסלאם ובכללים ובערכים אשר מצווים על מאמיניו.¹

הסכם השלום בין ישראל לאיחוד האמירויות היה השלישי שנחתם בין מדינה ערבית לבין מדינת היהודים מאז הקמתה ב-1948. קדמו לו הסכם השלום עם מצרים שנחתם ב-1979 והסכם השלום עם ירדן שנחתם ב-1994. כמו במקרה של איחוד האמירויות, גם במצרים ובירדן שימשו מושגים אסלאמיים נדבך מרכזי במערכות ההסברה סביב הלגיטימיות של הסכמי השלום. החתימה על כל אחד מההסכמים לוותה בפולמוס חריף שבו הציגו הדוברים פסוקי קוראן, מסורות נבואיות, מיתוסים מחיי הנביא ובני לווייתו (הצחאבה) ויישומים שנויים במחלוקת של מנגנונים הלכתיים. בעוד המשטרים ואנשי הדת הנאמנים להם הצדיקו את תמיכתם בהסכמים כביטוי לרוח נאמנה לאסלאם, מתנגדיהם, בעיקר מקרב פעילי האסלאם הפוליטי, שללו את ההסכמים על בסיס הטענה שאינם עולים בקנה אחד עם תביעות האל ממאמיניו. ההצדקות הדתיות שטיפחו המשטרים ונאמניהם חייבו מהפך שלא קל היה להצדיקו, שהרי אותם משטרים שדיברו בזכות השלום בשם אללה, קראו אך שנים אחדות קודם לכן למאבק ולפרקים אף למלחמת חורמה בישראל בשם אותו אל.

עניינו של ספר זה בדיון השוואתי בשימושים שנעשו באסלאם במצרים, בירדן ובאיחוד האמירויות כדי לתמוך בהסכמי שלום עם ישראל ולהתנגד להם. התזה המרכזית של הספר שוללת תפיסה רווחת כי "האסלאם" אומר דבר-מה מהותי, קבוע ומוחלט בשאלת הלגיטימיות של חתימה על הסכמי שלום בין מדינות מוסלמיות לבין ישראל. הספר מדגים כיצד פסוקי קוראן, מסורות נבואיות ומנגנונים הלכתיים זהים מאפשרים לדוברים בעלי אינטרסים שונים לתמוך בטיעונים סותרים בעד ונגד השלום עם ישראל. ל"אסלאם", אפוא, אין דעה כלשהי בעד או נגד הסכמי שלום ותנאיהם הספציפיים. לכוחות פוליטיים ואינטלקטואליים בעולם הערבי יש דעה בנושא, והם מפרשים את המקורות הכתובים של דתם בהתאם לדעותיהם.

חשיבות הפולמוס הדתי סביב השלום עם ישראל נגזרת ממשקלו הרב של האסלאם כמקור לגיטימציה ודה-לגיטימציה של משטרים ערביים, וכן מתפקידו בגיוס דעת הקהל במדינות ערב בעד מדיניות המשטרים ונגדה. הפולמוס ההלכתי בין מתנגדי השלום לתומכיו משקף שסעים רחבים יותר, המפלגים את העולם הערבי והאסלאמי בן-זמננו בין כוחות פרגמטיים המסכינים

1 "אל-דאעיה וסיום יוסוף ינשר פתוא אבן באז בעד אתפאק אל-סלאם אל-אמאראתי אל-אסראא'ילי" [המטיף וסיום יוסוף מפרסם את הפתוא של אבן באז בעקבות הסכם השלום האמירויות-הישראלי], CNN, 14 באוגוסט 2020, <https://cnn.it/42UnKdH>; "דאעיה אמארת לאל-ערב: אנט'רוא לאנפסכם קבל אן טענוא באל-סלאם" [מטיף אמירויות לערבים: הסתכלו על עצמכם לפני שאתם מטילים דופי בשלום], אסראא'יל באל-ערביה, פייסבוק, 21 בספטמבר 2020, <https://bit.ly/3GdXd17>

עם הסדר הפנימי, האזורי והבינלאומי הקיים לבין כוחות רדיקליים הקוראים עליו תיגר בשם אידיאלים מהפכניים.

מקומן של הנמקות אסלאמיות במערכות ההסברה בעד ונגד החתימה על הסכמי שלום עם ישראל זכה לתשומת לב מחקרית מסוימת. בין השאר, יצחק רייטר ניתח את גילויי הדעת בזכות השלום שפורסמו במאי וביוני 1979, בהתאמה, מטעם ראשי מוסד אל-אזהר והמופתי של מצרים ג'אד אל-ח'ק עלי ג'אד אל-ח'ק;² שמעון שמיר דן בצביון הדתי שניתן לביקורו של הנשיא אנואר אל-סאדאת בירושלים³ ובמטבעות הלשון שבהם נעזר המלך חוסיין להאדרת המורשת הדתית החיובית של המוסלמים והיהודים;⁴ ודיוויד וורן בחן את ההנמקות ההלכתיות והפוליטיות שניצבו מאחורי הגיבוי שהעניק יושב ראש מועצת הפסיקה ההלכתית של איחוד האמירויות, השיח' עדבאללה בן ביה, להסכם השלום שחתמה ארצו עם ישראל.⁵ חיבורים אלה ואחרים פתחו צוהר והניחו יסודות להבנת הדרכים שבהן ניסו תומכי ההסכמים ומתנגדיהם לעשות נפשות לעמדתם. מגבלתם בכך שבחנו מקטעים מוגבלים של הפולמוס. חיבור זה מבקש למלא את החלל המחקרי בהצגת תמונה מקיפה וממצה של שני הצדדים לפולמוס, המתבססת על נאומים וראיונות של מנהיגים ושרים, פסקי הלכה, חיבורים הלכתיים, מאמרי עיתונות, כתבי תעמולה, דרשות, כנסים דתיים, ספרי לימוד, שירים וכולי דואר, ובהוספת ממד השוואתי המאפשר להניח תזה רחבה על המשגות אסלאמיות של התמיכה בשלום וההתנגדות לו. הספר כולל פרק מבוא ושלושה פרקים ראשיים. פרק המבוא דן במשמעויותיהם של המושגים 'ג'האד' ו'שלום' במקורות האסלאמיים הקדומים ובספרות ההלכה המוסלמית המודרנית. הוא מבחין בין האסלאם המדינתי, המאמץ גישות פרשניות פרגמטיות ביחס לשלום עם ישראל, לבין כוחות אופוזיציה אסלאמיסטיים רדיקליים, אשר מתכתשים אלה עם אלה סביב הסמכות לפרש טקסטים קדושים ומיתוסים אסלאמיים ולקבוע את משמעויותיהם. הפרק הראשון מוקדש לממד האסלאמי בהסכם השלום החלוצי שנערך בין מצרים לישראל. הוא מנתח את המקום המשתנה שמילא המרכיב הדתי ביחסי מצרים-ישראל בתקופת הסכסוך

2 יצחק רייטר, מלחמה ושלום ויחסים בינלאומיים באסלאם בן-זמננו: פתוות בנושא שלום עם ישראל (ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 2008); התייחסויות מצומצמות יותר לנושא נמצאות בחיבורים הבאים: נביל עבר אל-פתאח, אל-מצחף ואל-סיף: צראע אל-דין ואל-דולה פי מצר [ספר הקוראן והחרב: המאבק בין דת למדינה במצרים] (קהיר: מכתבת מרבולי, 1984); Ronald Nettle, "Muslim Scholars on the Peace with Israel," *Midstream* (Nov. 1980): 15-19.

3 שמעון שמיר, מצרים בהנהגת סאדאת: הביקוש אחר אוריינטציה חדשה (תל-אביב: דביר, 1978), 231-232.

4 שמעון שמיר, עלייתו ושקיעתו של השלום החם עם ירדן: המדינאות הישראלית בימי חוסיין (תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 2012), 126, 129.

5 David H. Warren, "The Modernist Roots of Islamic Autocracy: Shaykh Abdullah Bin Bayyah and the UAE-Israel Peace Deal," *Maydan*, August 27, 2020, <https://bit.ly/2WbfVIT>

שקדמה לתהליך המדיני ולהסכם השלום, את ההתנגדויות האסלאמיסטיות לכינונו ואת הנימוקים הדתיים והאחרים שהופיעו בקמפיין ההסברה שניהל המשטר המצרי בזכותו. הפרק השני בוחן את מקומו של הממד האסלאמי בהסכם השלום בין ירדן לישראל ואת השימושים שעשו בית המלוכה הירדני ותנועת האחים המוסלמים בממלכה בנימוקים אסלאמיים, במסגרת הפולמוס שניהלו סביבו. נבחנים גם הטיעונים המתחרים שהעלו המשטר ויריביו האסלאמיסטים סביב כינון שלום "חם", הכולל נורמליזציה רחבה בין המדינות. הפרק השלישי דן בפולמוס שהתפתח סביב הלגיטימיות האסלאמית של הסכמי אברהם בין איחוד האמירויות לישראל. הוא מנתח את מקומו של השלום עם ישראל במאמציה הכוללים של אבו דאבי לטפח אתוס פנימי של סובלנות דתית, להחליש כוחות אסלאמיסטיים מבית ומחוץ ולחזק את תדמיתה הבינלאומית. המושג המנחה את הדיון שלפנינו הוא שיח, במשמעותו הפוקיאנית, כמאבק על הגמוניה בשדה מסוים, במקרה זה – השדה הפוליטי-ציבורי. בהמשך לפוק, המחקר יוצא מתוך הנחה ששימורה וביצורה של שליטה במקדי כוח מחייבים קביעה מתמדת של גבולות הלגיטימי והבלתי לגיטימי, הנורמטיבי והלא-נורמטיבי, המותר והאסור בדיונים בענייני חברה, מדינה ודת. כל משטר, לא כל שכן כזה שהלגיטימיות שלו אינה מתבססת על מנגנונים אלקטורליים מוסכמים, שואף לכך שעמדותיו היסודיות יתפסו כהולמות בעיני חלק משכבות האוכלוסייה לפחות, ושעמדות היסוד של מתנגדיו יתפסו כבלתי הולמות. חשיבות השליטה בשיח גוברת שבעתים והופכת למאתגרת הרבה יותר בתקופות של שינויים פוליטיים רדיקליים, אז נדרשים הכוחות ההגמוניים ליצור ולהשליט שיח חדש ההולם את היעדים שאליהם הקהילה מתקדמת או שואפת להתקדם. במעבר מסכסוך ארוך שנים להסכם שלום נדרשו המשטרים הערביים ונאמניהם לקבע את עמדתם ביחס לתהליכי המשא ומתן ולהסדרים המדיניים כעמדה הלגיטימית ולהוציא עמדות סותרות – המאיימות על שליטתם בשיח – אל מחוץ לגדר הלגיטימיות. מאחר שהאסלאם מהווה כלי מרכזי ברכישת לגיטימיות פוליטית בשלוש המדינות הנחקרות, ומאחר שהאופוזיציה הגדולה והנחושה ביותר נגד ההסכמים הייתה אסלאמיסטית, הפולמוס הדתי בין המשטרים ליריביהם סביב ההסכמים עם ישראל מילא תפקיד מרכזי במאבק הכולל על הכשרתם. ניתוח השיח שעליו מתבסס המחקר כלל עיון באלפי מקורות טקסטואליים ואחרים, שביקשו לעצב את דעת הקהל סביב ההסכמים עם ישראל. הניתוח חתר להבנה קונטקסטואלית של התכנים הנחקרים והתחקה אחר משמעויות מפורשות ומרומזות, מסרים ישירים ומובלעים, סמלים וקודים, וכן תהליכי הבניית זהויות וניואנסים פוליטיים, תרבותיים וחברתיים. המחקר כלל עיון שיטתי במאות גיליונות של עיתונים מצריים, ירדניים ואמירוניים המזוהים עם

המשטרים הנחקרים ועם מתנגדיהם האסלאמיסטים (תוך התמקדות במאמרי מערכת),⁷ וזאת בפרקי זמן של שבועיים לפני ואחרי תאריכי מפתח נבחרים בתהליכי השלום.⁸ ספר זה נולד ממחקר שהחל בכתיבת עבודה לשם קבלת תואר דוקטור,⁹ והושלם בעקבותיה. איסוף חומרי המחקר נמשך כעשור וכלל עשר נסיעות למצרים, לירדן ולאיחוד האמירויות, שבמסגרתן נאספו חומרים בירידי הספרים הבינלאומיים בקהיר ובאבו דאבי, בספריית המחקר 'שומאן' בעמאן, שכוללת את אחד האוספים הגדולים בעולם לספרות פוליטית ערבית, ב'פורום לחיזוק השלום בחברות המוסלמיות' באבו דאבי, וכן בחנויות ספרים בקהיר, בשרם א-שיח', בעמאן ובדובאי. עוד כלל המחקר עיון בחומרים מהמקורות הבאים: ספריית מרכז המידע למודיעין ולטרור על שם אלוף מאיר עמית; ארכיון מכון IMPACT-se למעקב אחר השלום והסובלנות בחינוך בבתי הספר; ספריית מכון טרומן; ארכיון העיתונות והספרייה של מרכז משה דיין באוניברסיטת תל אביב; הספרייה הלאומית; ספריות אוניברסיטת חיפה, האוניברסיטה העברית, אוניברסיטת תל אביב ואוניברסיטת באר שבע; מגוון חומרים מספריותיהם הפרטיות של שגריר ישראל במצרים ובירדן לשעבר, פרופ' שמעון שמיר, ושל ראש המרכז האקדמי בקהיר לשעבר, ד"ר יוסי אמיתי.

ציטוטי הקוראן בספר לקוחים מתרגום אורי רובין.¹⁰ הערות המצויות בסוגריים מרובעים בגופם של ציטוטים ישירים הן תוספות של המחבר ואינן מופיעות במקור.

- 7 העיתונים המרכזיים שנכללו במחקר הם – המצריים: היומון 'אל-אהראם', השבועון 'אכתובר' וירחון האחים המוסלמים 'אל-דעוא'; הירדניים: היומון 'אל-דסתור', היומון 'אל-ראי', ירחון הצבא הירדני 'אל-אקצא' וביטאון האחים המוסלמים 'אל-סביל'; והאמירויות: היומנים 'אל-אתחאד' ו'אל-ביאן' וכתב העת 'תעאיש'.
- 8 בין תאריכי המפתח – בהקשר המצרי: הסכמי הפרדת הכוחות בין ישראל למצרים; ביקור סאדאת בירושלים; חתימת הסכמי קמפ דייוויד; חתימת חוזה השלום הישראלי-מצרי ופעילות הנסיגה מסיני; בהקשר הירדני: ועידת השלום במדריד; חתימת מסמך סדר היום הישראלי-ירדני; חתימת הצהרת וושינגטון; חתימת חוזה השלום הישראלי-ירדני; וכינוסי הוועידות הכלכליות בקזבלנקה, עמאן וקהיר; ובהקשר האמירויות: ההצהרה על הסכם אברהם בין ישראל לאיחוד האמירויות; וחתימת הסכם השלום בין ישראל לאיחוד האמירויות.
- 9 אופיר וינטר, עיון השוואתי במאבקים של משטרי מצרים וירדן על הלגיטימיות של הסכמי השלום עם ישראל, 1973–2001, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה באוניברסיטת תל אביב (תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, יולי 2015).
- 10 הקוראן (תל-אביב: אוניברסיטת תל אביב, 2005, תרגום: אורי רובין).

תודות

אני מבקש להודות לרבים וטובים שסייעו בידי במלאכת כתיבת הספר: הראשון שבהם הוא פרופ' אוריה שביט, ראש המרכז לחקר יהדות אירופה בימינו באוניברסיטת תל אביב, אשר העשיר בעצות ובתובנות את תהליך המחקר והפיכתו לספר מראשיתו ועד סופו, וחיבור זה נמצא בידכם גם בזכותו. פרופ' אייל זיסר, סגן הרקטור של אוניברסיטת תל אביב, הנחה יחד עם פרופ' שביט את עבודת המחקר שעליה מבוסס הספר ותרם רבות מניסיונו ומחוכמתו. פרופ' שמעון שמיר היה עבורי גם הוא מורה דרך. מלגתם הנדיבה של ג'נט וג'וזף ניובאואר סייעה בהשלמת עבודת המחקר ששימשה בסיס לכתב היד.

תודתי שלוחה לפרופ' מנואל טרכטנברג, ראש המכון למחקרי ביטחון לאומי, ולקודמו אלוף (מיל') עמוס ידלין, על העידוד והתמיכה לאורך תהליך הכתיבה. אלוף (מיל') תמיר הימן, מנהל המכון למחקרי ביטחון לאומי, וקודמו בתפקיד תת־אלוף (מיל') אודי דקל היו מקור לתובנות חשובות ולדרכון במשך תקופת עבודתי על הספר. ד"ר ענת קורץ וד"ר גליה לינדנשטראוס קראו את טיוטת כתב היד והעירו הערות מפרות ששיפרו את הספר לאין ערוך. ד"ר אלהאם מאנע, אורית פרלוב, ד"ר יואל גוז'נסקי, ד"ר מורן זגה ומואמן סלאם חלקו עימי ידיעות ותובנות חשובות. אחד האתגרים שעמדו בפניי היה איתור חומרים לספר. יואל קוזק, מנהל מרכז המידע של המכון למחקרי ביטחון לאומי, סייע לי להגיע למקורות אקדמיים רבים. אנשי ארכיון העיתונות הערבית במרכז משה דיין – מיכאל רשף, טלי טוני מרקו, ד"ר מיכאל ברק וחיים גל ז"ל סייעו רבות באיתור מקורות ראשוניים חיוניים, ועשו זאת תמיד בלבביות. פרופ' ג'מאל אל־סווידי, ד"ר עבדאללה צואלחה, ד"ר אבתסאם אל־כתבי, מוחמד ורדי, ת'א'ר אל־נאשף, עבד אל־חמיד עות'מאן ז"ל ועלאא' אל־דין פרג' סייעו בהשגת חומרי מחקר חיוניים במצרים, בירדן ובאיחוד האמירויות. שיתוף הפעולה עימם הדגים לי את הברכה שבשלום.

הופעת הספר במהדורתו העברית התאפשרה הודות לסיועם ולעצותיהם הטובות של ד"ר אילן שטיינר, סגן ראש המכון למחקרי ביטחון לאומי לכספים ותפעול, וסמדר גליקמן, מנהלת הכספים ומשאבי אנוש במכון. עמר ויקסלבאום הבלתי נלאה, מנהל הפרסומים של המכון למחקרי ביטחון לאומי, ליווה במסירות את תהליך הפקת הספר. מירה ילין ערכה בקפדנות ובמקצועיות את כתב היד ותרמה לליטושו ולשיפורו. אהרן שבו אייר ברוב השראה את כריכת הספר (בהתבסס על מדליה בעיצובו, שהונפקה לרגל כינון הסכם השלום בין ישראל לאיחוד האמירויות). שי ליברובסקי עיצב בכישרון את הטיפוגרפיה המופיעה על כריכת הספר. קובי פנחס, אב הבית של המכון למחקרי ביטחון לאומי, העמיד לרשותי סיוע לוגיסטי חשוב בכל אשר הזדקקתי. שרה לרך זילברברג הכינה ביסודיות את מפתח השמות והמושגים.

אחרונים חביבים – תודה מעומק הלב שלוחה למשפחתי היקרה – להוריי יעקב ודפנה, לרעייתי ליאת, לבתי ניצן ולבני שרון – על המסגרת האוהבת והמדרבנת שבלעדיה מסע הכתיבה לא היה מגיע ליעדו.